

УДК 351.85(477)

Крупнова Любов Василівна,
кандидат юридичних наук, доцент
(Міжнародний економіко-гуманітарний університет
імені академіка Степана Дем'янчука)

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ ВИКОНАВЧОГО ПРОВАДЖЕННЯ У ПЕРІОД X – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Досліджено історичні етапи становлення та розвитку інституту примусового виконання рішень у період X – початку XX століття. Кожен із шести етапів проаналізовано окремо з індивідуалізацією основних підходів до виконання рішень, становища сторін виконавчого провадження, а також засобів правового регулювання. Приділено увагу вирішенню питання про конституційність інституту примусового виконання завдяки дослідженню цієї проблеми через призму ідеологічних основ феодалізму.

Ключові слова: виконавче провадження, боржник, стягувач, історичний етап, становлення та розвиток, правовий інститут, примусове виконання.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Удосконалення будь-якого правового інституту потребує чіткого розуміння етапів його становлення та тенденцій, що визначали формування відповідних засобів правового регулювання. Історіографія також дозволяє відстежити генезу суспільного призначення цього інституту та його місце у системі влади. В умовах суттєвого реформування інституту виконавчого провадження в Україні, що відбулось у минулому році, важливим питанням є дослідження історичного аспекту його становлення і розвитку, адже еволюція має певні закономірності, які відображають праворозуміння окремих явищ та процесів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. У вітчизняній юридичній науці аналізу окремих аспектів становлення та розвитку інституту виконавчого провадження присвячені праці І. Д. Мартисевича, В. П. Пастухова, А. Й. Пашук, Л. В. Скоморохи, В. В. Худенко та інших учених. Однак спеціального комплексного дослідження історичних етапів становлення цього правового інституту не проводилося, що також підтверджує актуальність обраної теми дослідження.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Питання конституційності виконавчого провадження пов'язане з примусовим характером цього правового інституту. За таких умов аналіз історії становлення та розвитку системи примусового виконання допоможе з'ясувати доречність цього питання, спростувати або підтвердити окремі припущення.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає у детальному аналізі історичних етапів становлення та розвитку інституту виконавчого провадження у період X — початку XX століття.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. На початку дослідження слід виокремити одну принципову особливість, яка виділяє виконавче провадження серед інших правових інститутів. Справа в

тому, що історичний аспект, як правило, аналізується на підставі праць учених-істориків або фахівців у сфері політичних та правових вчень. У цьому аспекті нормативно-правовий рівень використовується лише як джерело законодавчих та підзаконних актів, які вже втратили чинність, однак свого часу вплинули на становлення правового інституту. Виконавче провадження є винятком із правил, адже на підзаконному рівні надається інтерпретація історичного процесу, що визначав становлення системи примусового виконання юрисдикційних рішень.

Мова йде про Роз'яснення Міністерства юстиції України від 13 січня 2011 року «Історико-правова природа правового регулювання прав стягувача у виконавчому провадженні» [1]. Зазвичай у практиці виконавчо-розпорядчої діяльності роз'ясненню підлягають практичні аспекти реалізації окремих форм та методів адміністративно-правового регулювання, а не історичні проблеми становлення правового інституту. Вважаємо, що така потреба виникла у зв'язку з численними питаннями, які виникають щодо співвідношення системи примусового виконання рішень та інституту захисту прав людини. Тому для уникнення зайвих спекуляцій навколо цього питання центральний орган виконавчої влади, який реалізує відповідну державну політику, пояснив природу походження виконавчого провадження, навівши аргументи на користь законності цієї системи.

У вказаному вище документі зазначено, що загалом у процесі розвитку та становлення інституту примусового виконання рішень, відповідно до рівня регламентації діяльності судових виконавців та кодифікації норм права, можна виділити такі етапи: ябедняківський (X — XI ст.), мечниківський (XII ст.), приставський (XIII — XV ст.), магдебурзький (XV — початок XVIII ст.), капітано-ісправський (XVIII — початок XIX ст.), судово-приставський (друга половина XIX ст. — 1917 рік) [1]. Пропонуємо проаналізувати перші шість етапів, адже радянський період та період сучасної української державності потребують окремої уваги, що обумовлено їхньою змістовністю.

Ябедняківський етап (X — XI ст.). Цей етап пов'язаний із формуванням витоків системи виконавчого провадження, які містяться у так званій «Руській Правді». Реформи, запроваджені у ці часи княгинею Ольгою, сприяли поступовому переходу від інституту кровної помсти до запровадження грошових стягнень із боржника та введення державних представників — обетників або ябедників. Саме вони і стали прообразом виконавців та забезпечували представництво інтересів стягувачів у суді. Одночасно із уведенням такої посади відбулося закріплення у феодальному праві системи заходів, спрямованих на захист ябедників від посягань на їхнє життя при виконанні рішень суду чи князя [2, с. 126].

Слід звернути увагу на той факт, що ябедники виконували не тільки рішення суду, а й рішення князя, який у ті часи здійснював функції суб'єкта публічної адміністрації і, відповідно, мав право на ухвалення рішень, які є обов'язковими до виконання. Саме на цьому етапі з'являється практика відпрацювання боргу перед стягувачем, яка була закріплена у ст.ст. 68–69 «Руської Правди». Норми вказаних статей передбачали право стягувача забрати до себе на відпрацювання боргу не тільки боржника, а і членів його сім'ї (якщо борг був дуже значним). Не дивно, що в умовах класового суспільства, яке притаманне феодалізму, стягувачами здебільшого виступали багатії, а боржниками — збіднілі міщани та селяни.

Історичні пам'ятки права свідчать, що стягувач мав набагато більше прав, ніж боржник, та міг впливати на ситуацію, використовуючи свій авторитет та матеріальне становище. Наприклад, стягувачеві надавалося право самостійно здійснювати стягнення боргу з боржника, що передбачалося ст. 34 «Руської Правди». Саме тому наприкінці цього етапу ябедники виконували лише рішення на користь держави, тобто князя. Завершення цього етапу також характеризується реформою інституту судового виконавця, зокрема вони втратили статус військового та стали державними чиновниками [1].

Мечниківський етап (XII ст.). Існуючи в межах одного століття, що за історичними мірками не так уже і багато, цей етап зіграв важливу роль у становленні інституту виконавчого провадження. Мечниками були особи, які виконували рішення держави, тобто князя. Цей етап характеризується достатньо радикальними поглядами на становище боржника, наприклад у другій половині XII ст. з'явилася третя редакція «Руської Правди» — «Скорочена». Із тексту Новгородської та Псковської судних грамот вбачалося, що стягувач отримував право претендувати на рухоме і нерухоме майно боржника, і навіть на саму особу боржника. Зокрема, у Псковській грамоті зазначалось, що до боржника може бути застосовано також смертну кару, якщо стягувач проти цього не заперечує. Однак більшість боржників за відсутності можливостей виконання зобов'язань перед стягувачем каралися ув'язненням [3, с. 90].

Попри певну дискримінацію боржника, яка, безумовно, неприпустима в сучасних умовах, позитивним стало визначення механізмів забезпечення виконання боржником своїх зобов'язань перед стягувачем у примусовому порядку. Зокрема, утвердилася практика стягнення рухомого та нерухомого майна як альтернатива добровільному виконанню рішення. Утримання мечників провадилося не за рахунок князівської платні, а за принципом «кормління», тобто за рахунок місцевого населення Давньої України-Русі. Князь, посилаючи у міста та волості підлеглих для виконання адміністративно-судових функцій, зобов'язував населення їх утримувати (кормити) упродовж усього періоду служби, причому «корм» брався натурою або у вигляді різних поборів [4, с. 10]. Цей факт указує на те, що виконавче провадження у ті часи здійснювалося за місцем знаходження боржника або його майна, однак сама система виконавців — мечників — існувала на державному рівні без будь-якого представництва на містах. Це затягувало процес виконання судового рішення або рішення князя, що і обумовлювало невисоку ефективність цього правового інституту.

З поступовим розвитком ремесла та торгівлі відбувається становлення сфери цивільного обігу, що призводить до трансформації відповідальності боржника. Від покарань, пов'язаних із примусовою працею та смертною карою, влада поступово переходить до майнової відповідальності боржника, яка стає основним видом у примусовому виконанні. Стягнення звертаються на рухоме і нерухоме власність боржника, а на саму особу — лише в разі неможливості звернути стягнення на її майно. З посиленням державної влади зростає її представництво при проведенні стягнень [5, с. 93]. У порівнянні з тодішнім досвідом європейських країн, вітчизняна система виконавчого провадження характеризувалася стрімким переходом від радикальних до більш гуманних форм та методів впливу на боржників.

Приставський етап (XIII — XV ст.). Інститут судових приставів, які примусово виконували рішення судів, з'являється в Московії. Уперше про судових приставів згадується у договорі Великого Новгорода з великим князем Ярославом Ярославовичем (1270 рік), у якому зазначається, що пристави були службовими особами і призначались на службу князем. На відміну від мечників та ябедників, судові пристави, окрім виконання рішення, повинні були затримувати боржника на вимогу стягувача, а також забезпечувати явку осіб, які викликалися до суду. Важливою подією цього етапу стало затвердження у Новгородській судовій грамоті порядку виконання судових рішень, який передбачав доволі прогресивні для тих часів новації [6, с. 94].

Незважаючи на домінування у цей час фізичних покарань боржників, були і позитивні моменти, а саме: становлення системи способів виконання судових рішень, яка передбачала звернення стягнення на рухоме і нерухоме майно боржника, відрахування із жалування (стосується військових) тощо. Одночасно з цим починає формуватися і процедура призначення приставів на посаду, яка передбачала видачу свідоцтва на посаду, особистий знак і печатку. Знак судового пристава мав такий вигляд: бронзовий висріблений, у вигляді овалу, із заокругленими у верхній і нижній частині невеликими кутами; у середині знака —

герб судового відомства, окреслений надписом «судовий пристав 1864 року 20 листопада. Цей знак носився на шиї на бронзовому висрібленому ланцюжку. При цьому існувала складна процедура призначення приставів, яка передбачала встановлення відповідності цензам, проходження кваліфікаційної атестації, підтвердження ділових і моральних якостей у рамках іспитового строку [7, с. 9].

Магдебурзький етап (XV — початок XVIII ст.). Цей етап пов'язаний з дією на території України на початку XVII століття Литовських статутів та Магдебурзького права. У цьому сенсі визначальними були Березневі статті 1654 року, відповідно до яких Гетьманщина на правах автономії входила до складу Росії. Внаслідок цього у Гетьманщині була закріплена правова система, яка склалася у період народно-визвольної війни 1648-1654 років і стала поєднанням норм Литовських статутів, Магдебурзького права, нормативних актів гетьманської влади та звичаєвого права. Становище боржника на цьому етапі суттєво не змінилося. До нього також застосовувалися заходи, які передбачали відпрацювання боргу, а кредитор отримував право викупати боржників, які не здатні виконати свої зобов'язання. Натомість позитивним кроком у напрямі лібералізації інституту примусового виконання стала відмова від застосування фізичного насильства, яке було замінено висланням у Сибір.

У цей час починає формуватися практика примусового продажу майна боржника для виконання зобов'язань перед стягувачем. До того ж відбувається вдосконалення інституту відрахування від жалування, яке тепер поширювалося не тільки на військових, а й на усіх осіб, що перебувають на державній службі і за рішенням суду є боржниками. Разом з цим відбувається розмежування боржників на певні касти, в основу якого було покладено соціальний стан особи. Наприклад, примусова розстрочка, як вид стягнення, була своєрідним привілеєм для представників панівного класу, що позбавляла їх від боргового затримання. Для інших осіб «звання подлаго» передбачало направлення в «работные дома», відкриті за Указом Сенату від 31 січня 1783 р. у всіх губерніях [1].

Найбільш незахищеними у такій ситуації залишалися звичайні селяни, які у повному обсязі відчували на собі дію апарату примусового виконання рішень. Відповідно до положень «Статуту Благочиння 1782 р.», посада пристава була скасована, а органами виконання судових рішень стали управи благочиння, тобто поліція, представники якої забезпечували виконання рішень. Також з'являється посада судового виконавця, який вибирався суддею з-поміж вільних громадян та мав право брати забезпечення, заарештовувати, накладати заборони щодо будь-якої людини та її майна, коли він уповноважений до того судовим рішенням, і отримував заробіток за рахунок боржників [8, с. 79].

В умовах розподілу території України на Правобережну та Лівобережну існували відмінності щодо реалізації примусового виконання рішень, які були обумовлені політико-правовими традиціями. Так, на Лівобережній Україні на початку XVIII ст. функції органів виконання здійснював посильний суду, що прибував до місця виконання рішення про стягнення майна в присутності не менше ніж трьох шляхтичів, котрих запрошувала особа, на чию користь виконувалась постанова. Якщо боржник чинив опір, то посилали двох посильних і запрошували п'ятьох шляхтичів, а коли й так не вдавалося досягти успіху, то до боржника застосовували примус у вигляді тримання під вартою з подальшим висланням у Сибір [9, с. 142].

Капітано-ісправський етап (XVIII — початок XIX ст.). Цей етап характеризується суттєвими організаційними змінами у структурі органів, які здійснювали примусове виконання рішень, а також розширенням майнових санкцій, що застосовувалися до боржників. У ці часи основним покаранням для них стає конфіскація майна. Управління конфіскованим майном, яке перейшло у власність держави, було вкрай неефективним, зокрема дуже багато чиновників використовували його у власних потребах. Для уникнення такої ситуа-

ції Петром II у 1729 році був прийнятий Указ про створення Канцелярії конфіскації, яка завідувала конфіскованими маєтками. За імператриці Анни Іоанівни у 1730 року була затверджена інструкція для цієї Канцелярії, до якої вносилися доповнення у 1740 році. Але цей орган також виявився малоефективним та проіснував до 1780 року [10, с. 170].

Найбільш визначальною подією цього етапу стала кодифікація українського права, що відбувалася на Лівобережній Україні та завершилася у 1743 році, внаслідок якої з'являється проект кодексу українського права «Права, за якими судиться малоросійський народ». Питання виконавчого провадження в цьому документі були регламентовані досить чітко, зокрема мова йде про систему примусових заходів та систему сплати боргів. Важливою зміною, що запроваджувалася проектом кодексу, стало відокремлення виконавчого провадження від судової влади з подальшим делегуванням цих повноважень загальній поліції. На цьому етапі відбувається деталізація інституту відстрочки виконання рішення, яка тепер використовувалася з обов'язковим зазначенням строків та підстав її застосування. При цьому боржник не мав права на відстрочку у таких випадках: коли його майно за несплату по інших боргах продавалось з публічного торгу; коли він ставав неспроможним; якщо він підлягав штрафу за непокору; коли боржник знаходився у в'язниці; якщо були підстави підозрювати, що боржник не виконає ухвалу суду [11, с. 278].

Судово-приставський етап (друга половина XIX ст. — 1917 рік). Цей етап є одним із найбільш визначальних, оскільки формування інституту виконавчого провадження у ці часи проходило доволі стрімко, що пов'язано з масштабною судовою реформою, яку розпочав Олександр II. Саме на цьому етапі запроваджується посада судового пристава, яка отримує своє нормативно-правове закріплення та методологічне забезпечення. Важливе значення мало закріплення у судових статутах 1864 року базового принципу забезпечення прав стягувача, тобто диспозитивності, яка полягала у тому, що судові рішення підлягали виконанню лише у випадку ініціювання цієї процедури стягувачем. Він звертався до суду з проханням про видачу виконавчого листа, з яким стягувач звертався до голови суду з проханням призначити судового пристава. Останній негайно приступав до виконання рішення, повідомляючи голову суду про усі виконавчі дії, які він провів або планує провести по відношенню до боржника. При цьому тільки від стягувача залежав і спосіб виконання рішення, і перелік майна боржника, яке його цікавило [1].

Доволі прогресивним досвідом на той час стало впровадження інституту попереднього виконання рішень, тобто рішень окружних судів, які ще не вступили в законну силу. Це було певною гарантією прав стягувачів, яку вони отримали внаслідок проведення судової реформи. Така практика була обов'язковою у двох випадках: коли воно було потрібне при виконанні заочного рішення та коли попереднє виконання дозволялося з урахуванням того, що згодом рішення суду могло стати нездійсненим або позивач міг зазнати великих збитків [1].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Теоретичний аналіз окремих етапів становлення та розвитку інституту виконавчого провадження дозволяє зробити декілька важливих висновків, а саме:

1. Встановлено, що на ранніх етапах розвитку інституту виконавчого провадження становище боржника було майже безправним, на відміну від стягувача, який мав повну владу над боржником та міг вирішувати його подальшу долю і навіть долю його сім'ї. Така ситуація була обумовлена феодальним устроєм, який передбачав класовість суспільства. На цих етапах застосування фізичних покарань до боржників було нормою та домінувало над іншими засобами примусового стягнення, які переважно мали додатковий характер.

2. Визначено, що в межах досліджених етапів відбулося становлення системи примусових заходів, а також організаційної основи функціонування спеціальних суб'єктів, які здійснюють виконання рішень. Інститут примусового виконання починає позиціонуватися

як самостійний інститут державного апарату примусу. Суспільством цей інститут, на жаль, сприймався неоднозначно через ті примусові заходи, які передбачали застосування фізичного насилля над боржником.

3. Доведено, що у сучасному вимірі інститут виконавчого провадження у період Х — початку ХХ століття важко назвати конституційним із позиції розуміння прав і свобод людини. Однак він повністю відповідав тодішнім уявленням про домінування стягувача над боржником, які формувалися під впливом феодальної ідеології. Подальша лібералізація інституту виконавчого провадження стала своєрідним кроком у напрямі інституціональних змін у розумінні правового статусу людини і повністю вписувалася в концепцію природного права.

4. Враховуючи той факт, що в рамках цього дослідження були проаналізовані лише ранні етапи становлення інституту виконавчого провадження, то перспективним напрямом подальшого наукового пошуку залишається аналіз більш пізніх етапів (радянський етап та етап незалежної України).

Список використаних джерел

1. Історико-правова природа правового регулювання прав стягувача у виконавчому провадженні: роз'яснення Міністерства юстиції України від 13 січня 2011 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0011323-11>.

2. Памятники русского права. Памятники права феодально-раздробленной Руси XII — XV вв. Псковская и Новгородская судны грамоты / под ред. С. В. Юшкова. — М. : Госюриздат, 1953. — 442 с.

3. Мартысевич И. Д. Псковская судная грамота. Историко-юридическое исследование / И. Д. Мартысевич. — М. : Юрид. лит., 1951. — 138 с.

4. Худенко В. В. Участники исполнительного производства : автореф. дис. канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Василий Васильевич Худенко. — Саратов : Саратовский юрид. ин-т им. Д. Курского, 1992. — 22 с.

5. Памятники русского права. Памятники права периода укрепления русского централизованного государства XV — XVII вв. / под ред. Л. В. Черепнина. — Москва: Госюриздат, 1956. — 284 с.

6. Скомороха Л. В. Державна виконавча служба: історія і сучасність / Л. В. Скомороха // Право України. — 2002. — № 8. — С. 94 — 98.

7. Пастухов В. П. История законодательства об исполнении судебных решений в Украинской ССР: дис... канд. юрид. наук / В. П. Пастухов. — Киев : Киевский ордена Ленина гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко, 1970. — 285 с.

8. Малышев К. Курс гражданского судопроизводства / К. Малышев. — СПб. : Тип. Стасюлевича, 1876. — 444 с.

9. Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в 17 — 18 ст. 1648 — 1782 / А. Й. Пашук. — Л. : Вид-во Львів. ун-ту, 1967. — 179 с.

10. Андреевский И. Канцелярия Конфискации. 1729-1780 // Русская старина. — 1881. — № 19. — С. 167 — 186.

11. Свод Законов Российской Империи, повелением Государя Императора Николая Первого составленный. В 16 томах. — СПб. : Тип. Второго Отд. Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. Т. IV : Уставы о повинностях, Изд. 1857 г. — 248 с.

Крупнова Любовь Васильевна,
кандидат юридических наук, доцент
(Международный экономико-гуманитарный университет
имени академика Степана Демьянчука)

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ИНСТИТУТА ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО ПРОИЗВОДСТВА В ПЕРИОД X – НАЧАЛА XX ВЕКА

Исследованы исторические этапы становления и развития института принудительного исполнения решений в период X — начала XX века с индивидуализацией основных подходов к исполнению решений, положения сторон исполнительного производства, а также способов правового регулирования. Уделено внимание разрешению вопроса о конституционности института принудительного исполнения, исследуя эту проблему через призму идеологических основ феодализма.

Ключевые слова: исполнительное производство, должник, взыскатель, исторический этап, становление и развитие, правовой институт, принудительное исполнение.

Krupnova L. V.,
candidate of legal sciences, associate professor, associate professor
of Criminal Law and Justice department
(International Economics and Humanities University named after
Academician Stepan Demianchuk)

FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE INSTITUTION OF EXECUTIVE PROCEEDINGS IN THE PERIOD OF – EARLY XX CENTURY

The author of the article has studied the historical stages of formation and development of the institution of compulsory execution of decisions in the period of the X — early XX century. Special attention has been paid to the fact that the historiography allows to track the genesis of social purpose of the institution of executive proceedings and its place in the government. Everything indicated is important considering the substantial reform of the institution of executive proceedings, which took place in Ukraine in 2016. The author has analyzed six historical stages of executive proceedings with the individualization of the main approaches to the execution of decisions, determining the situation of the parties of the executive proceedings, as well as the means of legal regulation. It has been concluded that the debtor's situation at early stages of the development of the institution of executive proceedings was almost powerless, unlike the plaintiff's situation, which had complete authority over the debtor and could decide his further fate and even the fate of his family. Special attention has been paid to addressing the issue on the constitutionality of the institution of compulsory execution, in particular this problem was studied in the light of the ideological foundations of feudalism. It has been found out that in today's measurement the institution of executive proceedings in the period of the X — early XX century could be hardly called constitutional from the point of view of understanding human rights and freedoms. However, it was fully consistent with the ideas of the plaintiff's dominance over the debtor at that time, which were formed under the influence of feudal ideology. It has been found out that there was the formation of the system of compulsory measures within the researched stages and the organizational foundations of special subjects functioning that carry out execution of decisions. Herewith this institution of compulsory execution is going to be positioned as an independent institution of the state apparatus of compulsion. The author has defined the feature that distinguishes the executive proceedings out of other legal institutions, namely consolidation of the interpretation of the historical process at the regulatory level, which determined the formation of the system of compulsory execution of jurisdictional decisions. It has been proved that such a need has arisen in connection with the problems that exist at the correlation of the system of compulsory execution of decisions and the institution of protecting human rights.

Key words: executive proceedings, institution of executive proceedings, a debtor, a creditor, historical stages, compulsory execution.

Надійшла до редколегії 15.01.2017